

## मूल शाळेत आल्यानंतर

मूल शाळेत पहिल्यांदा येते ते मातृभाषा आत्मसात करूनच. किमान चार ते पाच हजार शब्द व भाषेचे मूलभूत व्याकरण एवढी भाषिक शिदोरी त्याच्याजवळ असते. शिवाय त्याला जीवनाचा भरपूर अनुभव असतो व त्या अनुभवाचे कथन करण्याची क्षमता असते.

मुलाला एवढे येत असेल तर शाळेतील इयत्ता पहिली ते तिसरीपर्यंत भाषा विषयामध्ये त्याला काय देण्याची आवश्यकता आहे? आपले प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे त्याला साक्षर करणे— जे काही त्याला तोंडी येते ते त्याला लिहायला वाचायला सक्षम करणे.

पुष्कळदा आपण म्हणतो की सुरुवातीला आपण मुलांना बोलते करायला पाहिजे. ते खरे आहे, मात्र आपण हेही विसरता कामा नये की मुलांना भरपूर बोलता येते. केवळ शाळेच्या अनोळखी वातावरणामध्ये ती बुजतात, गप्प राहतात. गरीब, मागासवर्गीय, प्रमाण भाषा न बोलणारी मुले विशेष बुजरी असतात. मात्र शिक्षकाने त्यांच्याशी जवळीक साधून त्यांना, त्यांची भाषा, अनुभव व सामाजिक पार्श्वभूमी स्वीकारली तर ती मुले खुलतील, व त्यांना कसे बोलते करायचे हा प्रश्न राहणार नाही.

मुलाला बोलते करणे हे महत्त्वाचे असले तरी ते पुरेसे नाही. शिवाय जे काही त्याला येते त्याची जाणीव करून देणे हे आवश्यक आहे.

ही संकल्पना समजायला कदाचित अवघड वाटत असेल, म्हणून जरा विस्ताराने सांगणे योग्य ठरेल. जीवनाच्या पहिल्या वर्षापासून मूल भाषा शिकत असते — शब्द, संकल्पना, उच्चार, वाक्यरचना. मात्र ही प्रक्रिया आपोआप, नकळत, नैसर्गिकरीत्या होत असते. मूल शाळेत आल्यानंतर, पूर्वी जे नकळत शिकले याची त्याला जाणीव करून देणे हे शिक्षकाचे काम असते.

कदाचित काही उदाहरणे दिली तर ही संकल्पना जास्त स्पष्ट होईल. मूल शब्द वापरते, पण 'शब्द' नामक चीज असते याची जाणीव त्याला नाही. तसेच त्याला भाषेचे मूलभूत उच्चार येतात (कदाचित काही अपवाद सोडून) पण एखादा शब्द वेगवेगळ्या उच्चारांनी बनलेला असतो, हे त्याला कळत नाही. म्हणून 'माकड' या शब्दातला पहिला उच्चार 'मा' आहे, आणि हा उच्चार आपण असा लिहितो, असे म्हटले तर बहुसंख्य मुलांना काही कळणार नाही. 'शब्द', 'वाक्य', 'उच्चार', 'अक्षर' या संकल्पना मुलांना नवीन असतात.

त्याप्रमाणे अमुकतमुक शब्दाचा अर्थ काय, अमुक दोन शब्द समानार्थी आहेत, तमुक दोन शब्द विरुद्धार्थी आहेत याचीही संकल्पना नवीन आहे. शिवाय अनेक शब्दांचा एकत्र विचार करून त्यांचे वर्गीकरण करता येईल— उदा. पहिल्या उच्चाराप्रमाणे ('म' या उच्चाराने सुरू होणारे शब्द) अर्थाप्रमाणे (कुटुंबातील माणसे: आई, वडील, भाऊ, बहीण, इत्यादि), लिंगाप्रमाणे (स्त्रीलिंगी, पुल्लिंगी, नपुंसकलिंगी).

थोडक्यात मूल शाळेमध्ये येईपर्यंत त्याची दृष्टी पूर्णपणे बाह्यमुखी असते; म्हणजे त्याचे लक्ष बाहेरच्या जगाकडे असते. शाळेत आल्यानंतर आपल्या मनामध्ये काय आहे याचा विचार करायला शिकणे, हा महत्त्वाचा टप्पा त्याने गाठला पाहिजे. ही प्रक्रिया म्हणजे पुढच्या शिक्षणाचा पाया. भाषा, गणित, विज्ञान व एकूण सर्व विषयांमध्ये विचार करण्याची क्षमता या प्रक्रियेवर अवलंबून असते.

## इयत्ता तिसरीतले भाषिक ज्ञान

इयत्ता पहिली व दुसरीमध्ये मुले साक्षरतेचा पहिला टप्पा गाठतील, अशी अपेक्षा असते. तो टप्पा म्हणजे अक्षरओळख (कानामात्रांसह) आणि सोप्या शब्दांचे व छोट्या वाक्यांचे वाचन आणि लेखन. इयत्ता तिसरीमध्ये मुलांना परिचित शब्द व मजकूर जास्त सहजतेने वाचता-लिहिता यावे, असे उद्दिष्ट आहे.

याशिवाय इयत्ता तिसरीत शब्दज्ञानाचा विकास यावर विशेष भर देण्यात आला आहे. त्या व्यतिरिक्त व्याकरणाच्या काही मूलभूत संकल्पनांची प्राथमिक ओळख दिलेली आहे. इयत्ता तिसरीत अपेक्षित भाषिक ज्ञानाचा आढावा खाली उदाहरणांसह दिला आहे.

### शब्दज्ञान

#### १. शब्दसंग्रहाची वाढ

##### अ. नवीन शब्द

प्रत्येक पाठात काही नवीन शब्दांचा अर्थ दिलेला आहे. बहुतेक वेळा हे शब्द जराशा औपचारिक संदर्भात वापरात येणारे असतात. **पदपथ**— मुख्य रस्त्यालगत पायी चालण्यासाठी ठेवलेला रस्ता. **लुटमार होणे**— लुबाडणूक होणे **विनवणी**— विनंती

(“केळ्याचा भाव”)

##### आ. वाक्प्रचार व शब्दसमूह

डोळे मोठे करणे

(“केळ्याचा भाव”)

दम लागणे, चकित होणे

(“अन्याय”)

छाती दडपणे, चित्रित करणे

(“अजिंठ्याची सहल”)

#### २. शब्द बनवण्याच्या प्रक्रिया

##### अ. उपसर्गांचा वापर

अ- अन्याय, असाध्य

बे- बेचव, बेदम

गैर- गैरहजर

स्वयम- स्वयंपाक, स्वयंशिस्त

### आ. प्रत्ययांचा वापर

-पणा	भ्याडपणा, धीटपणा
-सर	लालसर, पिवळसर
- दार	ऐटदार, धारदार

### इ. जोडाशब्दांचे वेगवेगळे प्रकार

भाजीभाकरी  
 भेदभाव, वाचनवेड  
 शेतमळे, शेतीवाडी  
 सामानसुमान, आरडाओरडा  
 वरदान, रक्तदान, जीवनदान  
 चित्रकार, नाटककार  
 इकडेतिकडे, पुढेमागे, उलटसुलट  
 कणकण, कटकट

### ३. शब्दार्थाचा विचार

शब्दार्थाचा विचार करून शब्दांचे वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून वर्गीकरण करणे हे भाषिक कौशल्याचे महत्त्वाचे अंग आहे.

#### अ. समानार्थी शब्द

पुष्कळदा समानार्थी शब्दांच्या जोडीमध्ये एक शब्द दैनंदिन वापरातला असून, दुसरा जास्त काव्यात्मक आहे.

आई	-	माय
पाणी	-	जल
ढग	-	मेघ
फूल	-	पुष्प
पक्षी	-	पाखरू

#### आ. विरुध्दार्थी शब्द

लहान	x	मोठा
जुनीपुराणी	x	नवीकोरी
न्याय	x	अन्याय
नावड	x	आवड
अपूर्ण	x	पूर्ण

**इ. समूहदर्शक शब्द**

अंब्याची राई, फुलांचा गुच्छ

**ई. पुल्लिंगी, स्त्रीलिंगी शब्द**

गवळी, गवळण

कुत्रा, कुत्री

मोर, लांडोर

**ए. प्राण्यांच्या पिल्लांची नावे**

गायीचे वासरू

शेळीचे करडू

हरणाचे पाडस

वाघाचे बछडा

**ऐ. एका प्रक्रियेतील संबंधित शब्द**

अंकूर, कणीस, पीठ, भाकरी

(“दान”)

**उ. ध्वनिदर्शक शब्द**

सळसळ, घणघण, कडकडाट

**ऊ. पक्ष्यांच्या/प्राण्यांच्या निवाऱ्यांची नावे**

चिमणी - घरटे

सिंह - गुहा

मुंगी - वारूळ

**व्याकरणाच्या काही मूलभूत संकल्पना**

व्याकरणाची परिभाषा पाठ्यपुस्तकात वापरली नाही, तरी काही मूलभूत संकल्पनांची व्यवहारी ओळख करून दिली आहे.

**१. नामे****अ. लिंगे**

पुस्तकात प्रत्यक्ष लिगाबद्दल फारशी चर्चा केलेली नाही. मात्र पुल्लिंगी व स्त्रीलिंगी शब्दांची वरील उदाहरणे पहावी. (१.अ व २.आ.)

माणसांच्या व प्राण्यांच्या बाबतीत स्त्री आणि पुरुष (अथवा मादी आणि नर) अशी दोन लिंगे असतात, हे मुलांना समजते, हे पुस्तकात गृहीत धरले आहे. वर्तमानकाळ व भूतकाळामध्ये

क्रियापदाचे रूप नामाच्या लिंगाप्रमाणे बदलण्याचा सराव दिला आहे.  
(खालील उदाहरणे पहावी.१.अ व २.आ.)

### आ. वचन

नामांचे एकवचनी रूप देण्याचा एकच सराव दिला आहे.

खालील शब्दांचे एकवचनी रूप बनवा.

	एक	अनेक
जसे:	दरवाजा	दरवाजे
	पान	_____
	पाटी	_____
	गोटी	_____
	शाळा	शाळा
	दगड	_____

(“हिरकणी”)

मुले वरचा शब्द पाहून यांत्रिकपणे हा तक्ता बनवू शकतील— जसे दरवाजा - दरवाजे, पान- पाने. मात्र या द्वारे मराठीतल्या नामाचे अनेकवचन कसे बनते याचे फारसे आकलन होणार नाही. त्यापेक्षा, सुरुवातीला दोनच प्रकार— आकारांत पुल्लिंगी शब्द व ईकारांत स्त्रीलिंगी शब्द— अशी १०-१२ उदाहरणे मुलांकडून घेऊन त्यांना नियम शोधू देता येईल. खाली थोडी उदाहरणे दिली आहेत.

एक	अनेक
दरवाजा	दरवाजे
कारखाना	कारखाने
फळा	फळे
पाटी	पाट्या
बादली	बादल्या
खिडकी	खिडक्या

### इ. नाम + विभक्ती प्रत्यय

खालील वाक्यांतील अधोरेखित शब्दांत झालेले बदल लक्षात घ्या.

हे माझे घर आहे. घरोघरी बागा आहेत. घराघरांमधून शुध्द हवा खेळते.

वरीलप्रमाणे खालील शब्दांची वाक्ये बनवा.

मन	-	मनोमनी	-	मनामनांतून
गाव	-	गावोगावी	-	गावागावांतून
पान	-	पानोपानी	-	पानापानांतून
दार	-	दारोदारी	-	दारादारांतून

(“आनंद”)

## ई. सामान्यरूप

वाचा. कवितेतील शब्दांप्रमाणे नवीन शब्द बनवा.

कवितेतील शब्द	त्यातील मूळ शब्द	इतर शब्द	त्यातील मूळ शब्द
पावसात	पाऊस	देवळात	_____
कणसाला	कणीस	उंदराला	_____
दिमाखात	दिमाख	डौलात	_____
पानातून	पान	फळातून	_____
बांधावर	बांध	शेतावर	_____
दाण्यावर	दाणे	डोक्यावर	_____
जात्यातून	जाते	पोत्यातून	_____
पिठाचे	पीठ	मिठाचे	_____
कुणब्याचे	कुणबी	शेतकऱ्याचे	_____

## २. क्रियापदे

## अ. साधा वर्तमानकाळ

वाचा. तुम्ही काय करता ते लिहा.

गौरी रोज पहाटे उठते.

गौरी निममितपणे शाळेत जाते.

मी रोज ..... वाजता .....

मी निममितपणे शाळेत .....

(“गौरीचा दिनक्रम”)

सारणीत शब्दांचे तीन गट दिलेले आहेत. प्रत्येक गटातील एकेक शब्द वापरून जास्तीत जास्त वाक्ये बनवा.

गट १	गट २	गट ३
झाड	फळ	देते
झाडे	फळे	देतात
	सावली	

(“एकमेकांसंगे राहू”)

खालील उदाहरणामध्ये साध्या वर्तमानकाळाबरोबर अज्ञार्थी रूप देण्याचा सराव आहे. लिहा.

जसे :	पळणे	पळा	पळताना
	ओरडणे	_____	_____
	बसणे	_____	_____
	बघणे	_____	_____
	झोपणे	_____	_____

(“शेखरची दक्षता”)

### आ. साधा भूतकाळ

‘असणे’ या क्रियापदाचा भूतकाळ

सुधाकर लहान ..... . (होती, होता)

सुजाता लहान ..... . (होती, होता)

अकर्मक क्रियापदे

सुधाकर शहरात जायला ..... . (निघाला, निघाली)

मंजू शहरात जायला ..... . (निघाला, निघाली)

### इ. करायला, लाजायला अशी रूपे

कर, लाज या शब्दांची करायला, अशी रूपे कवितेत आलेली आहेत. खालील शब्दांची अशी रूपे लिहा.

बस ..... गा ..... बोल .....

उठ ..... खा ..... पळ .....

(“उद्योगी मुंग्या”)

### ३. विशेषणे

#### अ. जोड्या लावा.

लाल लाल	लाटा
हिरवे हिरवे	माती
निळ्या	डोंगर

(“कोकण”)



आ. खालील वस्तूंचे प्राण्यांचे वर्णन करणारे पाठातील शब्द शोधा. लिहा.

जसे: झाड - खूप मोठे, सुरेख  
पालवी, पाने, फळे, भुंगे, फुलचुरण्या

(“एकमेकांसंगे राहू”)

इ. जोड्या लावा.

निळे	घास
मंद	गाणी
भाकरीचा	पाणी
ममतेची	लहर

(“नदीमाय”)

ई. अशा ..... वस्तूंची माहिती पोलीसांना द्यावी.

(“शेखरची दक्षता”)

उ. -आतली, आतील

खाली दोन शब्द दिलेले आहेत. निरीक्षण करा आणि खाली दिलेल्या शब्दांची रूपे लिहा.

जसे: पोटातली	पोटातील
शहरातील	_____
टोपलीतली	_____
दोघातले	_____
घरातली	_____

(“केळ्यांचा भाव”)

४. क्रियाविशेषणे

अ. नद्या ..... वाहतात.

आ. शेखर आजूबाजूचे दृश्य ..... बघत होता.

इ. तो तिथून ..... निघून गेला.

(“शेखरची दक्षता”)

### ५. बोलीभाषा व प्रमाणभाषेतला फरक

अ. खालील शब्द वाचा. प्रमाणभाषेत लिहा. जसे इथं- इथे  
तिथं, झालं, तळ्यातलं, वाटतं, उडावं, जसं, येतं, तसं

आ. उठायचं हा शब्द प्रमाणभाषेत उठायचे असा लिहितात. त्याप्रमाणे खालील शब्द प्रमाणभाषेत लिहा.

बसायचं	_____	त्यानं	_____
घोकायचं	_____	घरं	_____
नव्हतं	_____		

(“असाध्य ते साध्य”)

### ६. जुनी/ग्रामीण/प्रादेशिक बोली व प्रमाणभाषेचा फरक

अ. खालील शब्द प्रमाणभाषेत लिहा.

जसे :

वोळकिल्या	ओळखल्या
पडिली	_____
येकायेकी	_____
सिकवणे	_____
रुसों नयें	_____
बोलों नयें	_____
विसरों नयें	_____
पराक्रमु	_____
विस्वास	_____

(“विवेक”)

आ. खालील शब्द प्रमाणभाषेत लिहा.

पांबरलं, राप

(“दान”)

### ७. तर काय झाले असते

अ. मुलांना वेगळीच युक्ती सुचली नसती .....

(“एकमेकांसंगे राहू”)

- आ. सुधाकर आणि त्याच्या मित्राने केळ्यांचा भाव ठरवून केळी विकत घेतली असती .....  
 सुधाकरला केळ्यांचे जास्त पैसे द्यावे लागले नसते .....  
 केळीवाल्याने गाडीला बकरी बांधली नसती .....

## शुध्दलेखन

१. पुस्तकामध्ये शुध्दलेखनाचे दोनच नियम दिले आहेत.

- अ. एक अक्षरी शब्दांतील वेलांटी व उकार  
 एक अक्षरी शब्दांतील वेलांटी व उकार नेहमी दीर्घ असतात.  
 जसे : मी, ती, ही, पी, की, शी, तू, पू, ऊ  
 वरील शब्दांसारखे आणखी काही शब्द आठवून लिहा.  
 'नि' हे अव्यय आहे, म्हणून ते नेहमी ऱ्हस्व लिहिले जाते.

आ. शब्दातील शेवटी येणारे इकार, उकार दीर्घ लिहिले जातात.

जसे : काही, नदी, केळी, तराजू, काकू, खडू

'आणि', 'परंतु' ही अव्यये असल्यामुळे शेवटची अक्षरे ऱ्हस्व लिहिली जातात.

२. याशिवाय जवळजवळ प्रत्येक धड्याच्या शेवटी काही शब्द अनुलेखनासाठी दिले आहेत. मात्र या शब्दांचे वर्गीकरण करून मुलांना त्यातील काही नियम शोधून काढता येतील का हे पाहावे.

अ. फूल, फुले, हरितद्रव्य, बी, बिया, परिपूर्ण, सूर्यप्रकाश, कौतुक ("एकमेकांसंगे राहू")

आ. भूमी, पाणी, दूर ("नदीमाय")

इ. खाऊन, लूटमार, रुपये, चकित ("केळ्याचा भाव")

ई. रंग, चंद्र, गंमत, मंजूळ, कौलारू ("कोकण")

उ. कुतूहल, काळजीपूर्वक, सूचना, माहिती, दूरदर्शन, हळूहळू ("शेखरची दक्षता")

ऊ. पीक, अंकुर, पीठ, पिठाचे ("दान")

- ए. परीक्षा, प्रगतिपुस्तक, जमीन, जमिनीवर ("अन्याय, अन्याय")
- ऐ. फुलपाखरू, म्हणून ("इच्छा")
- ऐ. बुध्द, बहुरंगी, चित्रित, मूर्ती ("अजिंठ्याची सहल")
- ओ. पुस्तक, परिस्थिती, निष्काळजी, विश्वास  
उत्सुक, संपूर्ण, प्रामाणिक, मजूर, मजुरी ("लंकनचे वाचनवेड")
- औ. शरीर, परिश्रम, दीपक, प्रीती, दिवे, गरीब, गरिबी ("आनंद")
- अं. कसूर, बूड, ठिसूळ, कठीण, विहीर, विहिरीत, बुध्दीवान ("असाध्य ते साध्य")

मॅक्सीन बर्नसन